

УДК 721.012.(477.54-25)"1920/..."

Скубицька Ю. В.

ХАРКІВСЬКИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ І ПОЛІТИКА ПЕРЕТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ 1920-х років

Статтю присвячено аналізу конструктивістської забудови міста Харкова як утопічного проекту, спрямованого на створення нового суспільства та перетворення людини. Автор звертається до ідеологічних засад програми конструктивістів та демонструє, як вони були втілені у розбудові першої столиці Радянської України.

Післяреволюційний період був часом швидких світоглядних змін, часом виникнення авангардних течій у мистецтві, кожна з яких мала

свою програму і протистояла іншим. Конструктивізм не став винятком. Після швидкого злету на початку 1920-х років, коли цей напрям витіс-

нив на периферію художнього життя супрематизм, у 1930-х його самого піддають критиці владні структури, і він відходить у тимчасове забуття. Зараз дослідження архітектури цього напрямку є надзвичайно актуальним, адже вона не просто являє собою мистецьку цінність, а й відображає короткий період післяреволюційного захвату, пов'язаний з вірою в історичну необхідність приходу нового устрою, а з ним - і нової людини.

Зважаючи на те, що в Харкові, який з 1917 року став столицею Радянської України, конструктивістам вдалося створити велику кількість будівель і навіть цілих ансамблів, дослідження цього міста і спроби реконструкції та аналізу його простору 1920-х років дають можливість глибше зрозуміти унікальний мистецький напрям і суспільний устрій, з яким він був пов'язаний. Наразі маємо дуже невелику кількість монографій, присвячених цій темі. Більшість із них мають мистецтвознавчу спрямованість або аналізують конкретні будівлі (зокрема багато досліджень присвячено Будинку державної промисловості (1925-1928 рр.). У цій статті ми звернулися до праці Е. Звоницького, присвяченій цій будівлі) [1]. Досить регулярно видаються монографії, присвячені розвитку Харкова, його плануванню та історії. Але наразі немає праць міждисциплінарного характеру, що намагалися б установити кореляцію між архітектурними пам'ятками, містобудівельними проектами та ідеологією цього періоду, яку вони репрезентували. В цьому контексті для культуролога відкривається широке поле досліджень урбаністичної культури початку століття на прикладі міста Харкова.

Конструктивізм як мистецький напрям, на думку Казимира Малевича, розвинувся як четверта стадія кубізму [2]. Засновником конструктивізму вважають Володимира Татліна, який під впливом експериментів Пікассо і Архипенка почав створювати контррельєфи, що потім розвинулися у рельєфи кутові. У подальшому розвитку своєї творчості Татлін заглибився у вивчення властивостей матеріалів і кінець кінцем зосередився на виробленні корисних і функціональних об'єктів. Поряд з малярством конструктивізм знаходить відгук у середовищі архітекторів та інженерів, «що дали конструктивні забудови з домінуючою формулою функціонально-утилітарного порядку» [3]. Поступово конструктивізм витісняє аполітичний супрематизм: «Доцентрова сила ідеології у свою орбіту втягує теорію образотворчого мистецтва. Літературний формалізм, а з ним разом і супрематизм вислані до провінції - до Петрограда, Вітебська, Смо-

ленська; в Москві ж облаштувалося об'єднання конструктивістів, яке, судячи з усього, заручилося підтримкою влади. З 1918 року нові критики, натхненні догматами матеріалізму, намагаються орієнтувати новаторські течії на пошуки негайної суспільної користі. Безпредметне мистецтво, яке ціною незмірних жертв завоювало повну незалежність від сюжетів і предметів, опиняється у конфронтації з вульгарно-соціологічною критикою» [4].

У 1920-х роках конструктивізму надається перевага перед іншими стилями. Це відобразилося в забудові найбільш значущих міст Радянського Союзу, які мали репрезентувати новий устрій і його цінності. Харків, що з 1917 року став столицею Радянської України, в цей час розвивається дуже швидкими темпами. Якщо ми звернемося до альбому «Харків будує», який було випущено в 1931 році і який слугував звітом про досягнення міської адміністрації, знайдемо такі цифри: населення міста на 1931 рік порівняно з довоєнним періодом зросло у 12 разів, робітнича його частка становила на той момент 52%, випуск продукції зріс у 18,5 разу [5]. Швидкі темпи зростання промисловості потребували масштабного будівництва як нових підприємств, так і житла для нових робітників, що зазвичай приїздили з сільської місцевості. У процесі масштабних забудов Харків планують перетворити на «зразкове пролетарське місто» [6]. Так архітектура постає і як мистецтво, що допомагає вирішити конкретні проблеми (з житлом, наприклад), і як ідеологія в камені. Конструктивізм, у програмі якого зійшлися революційні погляди як на мистецтво, так і на суспільне життя, цілком відповідав таким вимогам. У цьому контексті маємо розглянути основні засади цього напрямку, щоб пізніше простежити їх послідовне втілення у просторі Харкова.

Для цього звернімося до ранньої роботи Мойсея Гінзбурга «Стиль і епоха». Згідно з нею основним еталоном та ідеалом, на який має орієнтуватися архітектор, стає машина. Її організованість, гармонія та постійна спрямованість на рух зачаровують автора [7]. Своєрідним «містом машин» стає фабрика: «Дійсно, сучасне промислове підприємство конденсує в собі всі найбільш характерні і потенційні в художньому відношенні особливості нового життя. Тут усе те, що здатне створити необхідну силу творчого підйому: нескінченні силуети напружено діючих м'язів тисяч рук і ніг, оглушливий гуркіт організованих чудовиськ-машин, ритмічний біг шківів, що об'єднує своїм рухом все і всіх, потоки світла крізь пружне покривало зі скла і заліза і колек-

тивне творення цінностей, що вивергаються цим творчим горнилом» [8]. Так машина, сенс існування якої полягає в русі, стає ідеалом архітектора, а праця стає сенсом життя робітника [9]. Для архітектури це означає: «Звідси останній висновок, що нам його диктує машина, - можливість і природність появи в концепції сучасного архітектора форм асиметричних, або таких, що мають лише одну вісь симетрії, яка підпорядковується головній осі руху і не збігається з нею» [10].

Розглядові концепту праці в культурі цього періоду маємо приділити окрему увагу. У Гінзбурга знаходимо: «Праця... головний елемент, що його висуває на перший план нове активне соціальне середовище сучасності - клас трудящих», праця є «головним сенсом життя цього середовища, ознакою, що його об'єднує» [11]. Отже, праця нерозривно пов'язана класовим визначенням робітника як такого. Але в 1920-х і 1930-х роках вона стає ще й основним механізмом перетворення людини. Шила Фітцпатрік так це описує: «Ідея того, що людину можна переробити, була дуже важливою для радянського світогляду. Перш за все через уявлення про те, що злочин був суспільним захворюванням, результатом шкідливої дії середовища. Саме праця була тим, що давало людині змогу перетворитися» [12]. Далі дослідниця цитує Бухаріна: «Пластичність організму є невисловленим припущенням нашої програми дій. Якби не вона, нащо було б взагалі робити революцію? Якби ми мали пристати до думки, що расові та національні особливості настільки великі, що для їх зміни потребувалися б тисячі років, вся наша робота виглядала б абсурдною» [13]. Організація найбільш функціонального середовища міста, яке створило б найбільш прийнятні умови праці робітників, стала основним завданням архітекторів 1920-х років, адже так вони робили вклад у побудову нового радянського суспільства.

У Харкові це завдання комплексно намагалися виконати саме архітектори-конструктивісти. У місті було створено кілька цілісних ансамблів, не кажучи вже про велику кількість окремих будівель. Харків почали не перебудовувати, а розвивати. В цьому підкреслювалася новизна простору, який утворювався на необжитих землях навколо міста. Вже планування кварталів додавало динаміки Харкову. І. Алферов так описує цей процес: «Проектування і будівництво ансамблю головної площі стало першою спробою подолання доцентрової структури старого Харкова. Поступово у південно-східній частині міста створюється прямокутний каркас магістралей з домінуючим розвитком у поздовжньому напрямку.

Потім лінійна структура стала основною для міста в цілому» [14]. Взагалі з часу революційних подій для Харкова стає характерною чітка і динамічна структура. Міське планування мало бути досить простим і при цьому надавати можливість швидко і легко дістатися з одного пункту в інший. Головною для планування залишається функціональність, вдале регулювання пересувань міських жителів. Своєрідним мікрокосмом, який у своїх приміщеннях відобразив основні засади міського планування, став Будинок державної промисловості.

У своїх приміщеннях Держпром мав об'єднати 30 трестів. Проект «Незваний гість», представлений на конкурс групою архітекторів під керівництвом С. Серафімова, найкращим чином організовував простір як зовні, так і всередині будівлі. Держпром ідеально відповідав вимогам його замовників. По-перше, завдяки двом проїздам споруда не ставала бар'єром між площею і робітничим районом, що будувався поза нею. З іншого боку, вона все-таки зберегла цілісність, адже корпуси будівлі, що знаходилися по різні боки від проїзду, були об'єднані навісними переходами. У плануванні будівлі дуже вдало організовано і спрямовано рух працівників: «Планування коридорів і приміщень на поверхах Держпрому забезпечувало можливість організації незалежного входу до кожного з них або створення анфілади приміщень. Добре освітлені коридори по довжині розділені на короткі відрізки, що позбавило їх інтер'єр характерного для більшості адміністративних будівель казенного вигляду» [15]. Таким чином гігантська для Європи того часу споруда не перетворювалася на хаотичний мурашник і максимально забезпечувала роботу кожного тресту та сполучення між ними.

Гігантоманія була властива і тогочасному житловому будівництву. Це було пов'язане, по-перше, з наслідуванням досвіду містобудування західних архітекторів. З харківської періодики кінця 1920-х років дізнаємося, що архітектори зверталися і до робіт Ле Корбюзьє, і до розробок Баухауза як у галузі архітектури, так і в оформленні інтер'єрів, моделюванні меблів тощо. Саме з огляду на німецький досвід інженер П. Чернишов у своїй статті «Три бойових завдання у справі житлового будівництва» написав: «Перехід від побудови окремих дрібних споруд до забудови цілих кварталів надасть можливість облаштувати нові житлові будинки всіма необхідними культурними приладами без збільшення вартості квартир; крім того, таке збільшення приведе до систематичного покращення умов життя» [16].

щення планування міст, до зменшення території міст і до здешевіння загальноміського комунального облаштування» [16]. По-друге, проектування і будівництво в цей період переходить від приватних забудовників до компетенції державних організацій. Більше того, промислові підприємства стають основними власниками житлових будинків і відповідно заселяють до них лише своїх працівників. У цей період робітник, міський житель, потрапляє в надзвичайну залежність від підприємства, на якому він працює. Фабрика стає центром, навколо якого обертається і культурне життя. Зокрема робітничі клуби розподіляються за професійною ознакою: Клуб будівельників (1928 р.), Клуб письменників (1927 р.), Клуб залізничників (1932 р.) та ін. Житлові будинки також отримують назви, пов'язані з професіями або підприємствами: житловий будинок заводу ім. Малишева (1931 р.), Червоний промисловець (1930 р.), Воєнвід (1930 р.), Хімік (1931 р.), Табачник (1931 р.), навіть будинок колишніх політкаторжан (1935 р.).

З огляду на розвиток міського планування і комплексної забудови районів Харкова унікальним є досвід створення житлового району-супутника «Новий Харків» (1930-1931 рр.) навколо станції Лосево. Район пов'язувався, передусім, з Харківським тракторним заводом і був побудований у конструктивістському стилі за проектом академіка П. Альошина. Планування і структура району перегукуються з ідеями соцімістечка Мілютіна. А. Касьянов так описує нову забудову: «В самому плануванні району значною мірою були витримані принципи радянського містобудування у відношенні до чіткого функціонального розмежування використовуваних територій: ряд паралельних смуг, зайнятих послідовно з півночі на південь промисловістю, півкілометрова зелена захисна зона, декілька рядів прямокутних кварталів та значна смуга соціально-культурних закладів - лікарень, денних та нічних санаторіїв та ін.» [17]. Житлові будинки району були забезпечені гарячим водопостачанням, а саме селище було теплофіковане від міської ТЕЦ [18]. Маємо зауважити, що дослідження Касьянова було опубліковане 1949 року, коли конструктивізм жорстко критикували.

Як бачимо, робітничі райони в цей період створювалися на окраїнах міста, тобто нова забудова не конфліктувала зі старою. Місто не стільки перебудовують (хоча ми не можемо не зважати на велику кількість церков, зруйнованих у цей час), а розбудовують. Для нового суспільства створюється цілком новий простір,

відмежований від старого. Але масштабні перетворення змінили топографію Харкова. Центр змістився в напрямку площі Держинського і замість централізованої структури місто отримало лінійну.

Підсумовуючи загальний огляд забудови Харкова цього періоду, відзначимо, що вона мала комплексний характер і була спрямована на створення нового зразкового пролетарського міста, яке репрезентувало б новий соціальний та політичний устрій. Місто постає як динамічне, але чітко регульоване ціле, основною метою впорядкування якого стає максимальне забезпечення прийнятних умов праці робітників. Джерела такого уявлення про міську структуру ми вже описали на початку статті. Вони пов'язані з уявленням про те, що все має працювати, причому працювати продуктивно, тому і міське господарство тогочасний мер Харкова розглядав як «допоміжний цех промисловості» [19].

Швидкі темпи і ритмізація також стають важливими концептами для опису культури цього періоду. В альбомі «Харків буде» знаходимо таку цитату Сталіна: «Іноді питають, чи не можна трохи сповільнити темпи, стримати рух? Ні, не можна, товариші! Не можна знижувати темпів. Навпаки, в міру сил і можливостей їх треба збільшувати. Цього вимагають від нас наші зобов'язання перед робітничою клясою всього світу. Затримати темпи, це значить відстати. А відсталих б'ють. Але ми не хочемо бути битими. Ні, не хочемо» [20]. Цитата також відображає замилювання машиною, характерне для цього періоду. М. Гінзбург, один із головних ідеологів конструктивізму, вважав, що головним сенсом існування машини є рух, вісь якого знаходиться попереду від неї і є «ідеальною метою, що ніколи не досягається» [21]. Рух і ритм лежать в основі життя робітника. Цезури, великі перерви, непередбачуваність та недоцільність руйнують цей порядок. Тому конструктивізм і оголошує війну відстороненій естетиці [22]. Підтвердження цього знаходимо у статті Є. Коваленка «Клюби міста Харкова всередині». На початку статті автор обурюється оформленням харківських клубів: «Бажанню прикрасити клуби всередині, надати їм вигляду, що художньо впливає на глядача і який відрізнявся б від щоденного оточення, призвело харківські клуби до жалюгідних результатів» [23]. Особливо Коваленка обурюють затишні меблі та оформлення стін кімнат фризами в стилях віддалених від сучасності епох: «Коли ці фризи виконані в стилі якої-небудь віддаленої епохи, то нічого окрім естетичного милування (та й то не на довгий час) вони в глядача не викли-

кають. Для того, щоб зрозуміти ці форми, потрібно своїм розумом перескочити через століття, що віддаляють нас від тієї епохи, і ввійти в її буття, інакше ці форми сприйматимуться тільки як щось красиве» [24]. Отже щось, що не можна досягнути, має залишатися поза досвідом і не відвертати увагу людей від втілення практичних завдань, зокрема навчання. Далі Коваленко наводить свої погляди на оформлення інтер'єрів: «Для кімнати відпочинку потрібне оформлення, яке б викликало спокійну реакцію, для читальні утворювало б атмосферу зосередженості і таке інше, цебто оформлення стін кімнат має підкреслювати функції їх» [25]. А «сприйняття предметності засмічує потрібну для тої чи іншої мети основну реакцію» [26]. Як бачимо, крім функцій, конструктивісти також опікувалися психологічним впливом, який простір справляв на людину, що в ньому перебувала. Бачимо, що відстороненість або розгубленість, яку могло спричинити «засмічення основної реакції, потрібної для певної мети», конструктивісти вважали геть небажаними.

Такий підхід до оформлення простору для життя і праці знову відсилає нас до уявлень про те, що середовище створює людину. Середовище конструктивістів максимально керує тим, хто в ньому перебуває. Воно настільки раціонально структуроване, що авторитарно спрямовує людину, не залишаючи їй вибору. Рух диктується самою архітектурою. Конструктивістські споруди розтягнуті в просторі, для них характерне членування і динаміка, тобто вони самі проводять рух, адже роздвигатися будинок такої довжини, стоячи на одному місці, просто неможливо. З іншого боку, такі роботи урізноманітнюють міське середовище. Вони не обтяжені складними прикрасами і дрібними деталями, які затримали б на собі увагу глядача. Навпаки, контрастні поєднання великих за об'ємом і простих за формою фігур надають будівлям необхідної динаміки.

Цікавим експериментом з міським простором є будинок, створений у формі підкови (один із них можна побачити в Харкові по вул. Гіршмана, 17, споруджений 1932 року). Вони водночас утворюють напівпублічний простір подвір'я будинку і нівелюють відокремленість двору від публічного простору вулиці. Так руйнується лінійність руху, створюється зупинка, можливість відпочинку (біля таких будинків зазвичай створюють невеличкі сквери з лавочками). Руйнація, однак, є лише тимчасовою, двір не відокремлений від вулиці, перехід між ними спрощується. Це підкреслює і певну колективність міського життя. Спільнотам жителів таких будинків уже

відмовлено в закритості від випадкових перехожих. Кожен може легко потрапити на їхню територію, змінити її (насмітити, наприклад) і порушити усталений порядок. Завдяки цьому, теоретично, створюється об'єднання жителів міста у більшу спільноту свідомих робітників-комуністів, які, незважаючи на професійні розрізнення, що їх настільки акцентують, все ж залишаються об'єднані загальними для робітничого класу цінностями.

Ще одна властивість конструктивістської архітектури, про яку ми не можемо забувати, - це підкреслення, навіть оголення роботи матеріалу і функціональних частин будівлі. Крім упорядкування простору, вони також вносять у будівлю елемент відвертості. У конструктивістській споруді не має бути таємниць, кожен функціональний елемент виокремлюється, демонструє себе без жодних вуалей чи прикрас. У цьому полягає естетизм конструктивістського стилю. Але незважаючи на всю його суворість і обмеженість у засобах виразності, архітекторам все-таки вдається уникати повторень, тому кожна споруда неповторна.

Конструктивістська архітектура втілила в життя боротьбу з відстороненою естетикою. Будівлі конструктивістів у Харкові не просто відображають культуру 20-х років, а вибудовують нове суспільство згідно з панівною марксистсько-ленінською ідеологією, де загальне зумовлює індивідуальне, а матеріальне є основою для духовного. Проблемою і вадою конструктивізму була його спрямованість у майбутнє, яке архітектори спробували утвердити в теперішньому. Як ми знаємо, комуністичну утопію так і не було втілено в життя. Вже на початку 1930-х років нове суспільство починають будувати дедалі більш насильницькими методами (людину перетворюють працею в таборах). Від уявлення про історичну необхідність переходять до уявлення про місіонерську роль вождя, дії і смаки якого неможливо передбачити. В 1930-х роках конструктивізм через свій радикалізм і відвертість стає неприйнятним. На зміну йому приходять неокласицизм з важкими монолітними спорудами. Архітектура повертається до ілюзії і статичності. Маючи на меті не вирішення практичних проблем, утвердження уявних досягнень нової епохи, вона стає архітектурою розчарування і нестачі.

З 1934 року столицю Радянської України було перенесено до Києва. Завдяки технічній розвинутості Харкова про місто не забули, але з того часу йому приділяли набагато менше уваги. Період швидких змін і радикальних нововведень закінчився.

1. Звоницкий Э. Госпром. - М.: Стройиздат, 1992. - 90 с.
2. Малевич К. Конструктивне малярство російських малярів і конструктивізм // Українські авангардисти як теоретики і публіцисти. - К.: РВА «Тріумф», 2005. - С. 162.
3. Малевич К. Російські конструктивісти і конструктивізм // Українські авангардисти як теоретики і публіцисти. - К.: РВА «Тріумф», 2005. - С. 168.
4. Наков А. Русский авангард. - М.: Искусство, 1991. - С. 112.
5. Харків буде. - Х.: Видання Харківської міської ради, 1931.
6. Там само.
7. Гинзбург М. Стиль и эпоха. Проблемы современной архитектуры. - М.: ГИЗ, 1924. - С. 93.
8. Там само. - С. 84.
9. Там само. - С. 104, 79.
10. Там само. - С. 106.
11. Там само. - С. 79.
12. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. - New York: Oxford University Press, 1999. - P. 75.
13. Ibid. - P. 76.
14. Алферов А., Антонов А. Формирование городской среды. - М.: Стройиздат, 1977. - С. 17, 19.
15. Звоницкий Э. Госпром. - М.: Стройиздат, 1992. - С. 39.
16. Чернышев П. Три боевых задачи в деле жилищного строительства // Зодчество. - 1928. - № 9-10. - С. 148.
17. Касьянов А. Харьков. - М.: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1949. - С. 22.
18. Касьянов А. Харьков. - К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1955. - С. 62.
19. Харків буде. - Х.: Видання Харківської міської ради, 1931.
20. Там само.
21. Гинзбург М. Стиль и эпоха. Проблемы современной архитектуры. - М.: ГИЗ, 1924. - С. 106.
22. Там само. - С. 133.
23. Коваленко С. Клуби міста Харкова всередині // Харківський історический альманах. - Х., 2002. - С. 69.
24. Там само. - С. 70.
25. Там само.
26. Там само.

J. Skubytska

KHARKIV CONSTRUCTIVISM AND THE POLITICS OF REMAKING OF A MAN IN THE SOVIET UNION IN THE 1920-IES

The article is devoted to the analysis of the constructivist development of Kharkiv as the utopian project which aimed to create a new society and remake a person. The author appeals to the ideological basis of the constructivist program and demonstrates its embodiment in the development of the first capital of the Soviet Ukraine.